

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.1.11>

ЕЛЕМЕНТИ НАЦІОНАЛЬНОГО БАГАТСТВА У ПРАВОВИХ ПОГЛЯДАХ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ 1920–1930 РР.

Токарчук Ольга Володимирівна,

доктор юридичних наук, професор,
в. о. провідного наукового співробітника
відділу публічно-правових досліджень

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті розглянуто концепції державності й нації українських інтелектуалів в еміграції міжвоєнного періоду. Виокремлено ключові підходи, які поглибили знання про народ, націю, державу, владу тощо.

З інтелектуальною спадщиною українських мислителів міжвоєнного періоду, як-от С. Дністрянський, В. Старосольський, О. Ейхельман, О. Бочковський, А. Яковлів, В. Липинський та ін., знайомі лише поодинокі дослідники. Територіальна проблема поставала як один із важливих аспектів наукового теоретизування багатьох учених окресленої доби. Науковці надавали неоднакового значення території в розвитку української держави, однак більшість дотримувалася погляду, що саме територія є природною передумовою успішного розвитку народу.

Причина тривалого періоду «бездержавності» українського народу криється, серед іншого, у слабкості національної ідеї та недостатньому усвідомленні українською елітою своїх завдань, спільних цінностей та високих цілей нації. Український рух є унікальним і має базуватися на власному політичному та правовому досвіді, українських звичаях і традиціях, не заперечуючи історичних уроків, світової політичної ситуації. Коли країна втрачає інтелектуальне багатство внаслідок еміграції найкращих науковців і експертів, як це було століття тому й сьогодні спостерігається в Україні, вона втрачає можливість накопичувати більше національного багатства. Те ж саме спостерігається при зниженні інтелектуального рівня нації, особливо при зниженні якості освіти та скороченні фінансування науки та освіти.

Перед сучасними вченими стоїть завдання, проаналізувавши наукові ідеї політичних емігрантів, які самі були теоретиками і творцями відновленої в різних формах державності 1917–1921 рр., незреалізовані наукові концепти, відшукати серед них найбільш прийнятні для сучасності приклади й з допомогою політичних діячів-практиків здійснити спробу успішної розбудови української держави. Пошук подальших перспектив вимагає розробки нових підходів до аналізу політико-правової реальності, не гублячи при цьому соціально-історичних, національних, культурних і моральних основ українського народу.

Ключові слова: державність, територія, нація, національна ідея, право, культурний чинник.

Tokarchuk Olha. Elements of national wealth in the legal views of figures of Ukrainian emigration in 1920–1930

The article examines the concepts of statehood and the nation of Ukrainian intellectuals in emigration of the interwar period. The key approaches that deepened knowledge about the people, nation, state, government, etc. are singled out.

Only a few researchers are familiar with the intellectual heritage of Ukrainian thinkers of the interwar period, such as S. Dnistrianskyi, V. Starosolskyi, O. Eichelman, O. Bochkovskyi, A. Yakovliv, V. Lypinskyi and others. The territorial problem appeared as one of the important aspects of the scientific theorizing of many scientists of the given era. Different scientists gave unequal importance to the territory in the development of the Ukrainian state, but the majority held the view that the territory itself is a natural prerequisite for the successful development of the nation.

The reason for the long period of «statelessness» of the Ukrainian people lies, among other things, in the weakness of the national idea and insufficient awareness by the Ukrainian elite of their tasks, common values and high goals of the nation. The Ukrainian movement is unique and should be based on its own political and legal experience, Ukrainian customs and traditions, without denying historical lessons and the world political situation. When a country loses intellectual wealth due to the emigration of the best scientists and experts, as was the case a century ago and is observed today in Ukraine, it loses the opportunity to accumulate more national wealth. The same is observed when the intellectual level of the nation decreases, especially when the quality of education decreases and the funding of science and education is reduced.

Modern scientists are faced with the task of analyzing the scientific ideas of political emigrants, who themselves were theoreticians and creators of the restored statehood in various forms in 1917–1921, unrealized scientific concepts, to find among them the most acceptable examples for modern times and, with the help of political figures-practitioners, to make an attempt at successful development of the Ukrainian state. The search for further prospects requires the development of new approaches to the analysis of political and legal reality while not losing the socio-historical, national, cultural and moral foundations of the Ukrainian people.

Key words: statehood, territory, nation, national idea, law, cultural factor.

Повномасштабна війна, яку росія розв'язала проти України 24 лютого 2022 року, завдає безпрецедентних втрат українській нації й державі. Сьогодні український народ неухильно та впевнено відстоює власне право на політичну незалежність, веде завзяту боротьбу за національну державність, вільну від іноземного втручання. Насамперед ідеться про політико-правові засади нашої держави, які ворог намагається зруйнувати в будь-який спосіб.

Процес українського державотворення окреслений складними внутрішньополітичними проблемами, більшість з яких пов'язана з недостатнім досвідом державотворення, оскільки український народ, на відміну від інших європейських країн, переживав тривалі періоди «бездержавності». Це ставить на порядок денний історичні та правові розробки, в основі яких зазвичай лежить розуміння національної ідеї та її націєтворчих аспектів.

Національне багатство є сукупністю створених працею всіх попередніх поколінь і накопичених матеріальних та нематеріальних активів, що належать країні й перебувають на економічній території цієї країни та за її межами. Національне багатство виокремлюють у двох формах – матеріального, нематеріального багатства. Під нематеріальним багатством розуміють такі елементи, як науковий, освітній, культурний, організаційний потенціал, ідеї, інновації, інтелектуальний рівень суспільства.

Досліджуючи побудову світогляду особистості, філософи акцентують увагу на тому, що ідеал є його основним елементом, а суспільний ідеал, як складник світогляду людини, визначає її ціннісні орієнтації та поведінку. Варто погодитися з Н. Пархоменко, що ідеал визначається як мета, до якої прагне суспільство, відповідно правовий ідеал, як складник правового світогляду, що визначає цінності та поведінку, – це також мета, якої бажає досягти державно орієнтоване суспільство. Правові ідеали формують правові ідеї, а сукупність ідей становить правову ідеологію як основу правотворчості та правової системи загалом [1, с. 230–231].

Правові ідеї, здобутки та долі видатних представників української історико-правової думки в еміграції є частиною історії України, хоча багато їхніх праць донині залишаються маловідомими. Дослідження інтелектуального надбання таких правників-емігрантів, як С. Дністрянський, В. Старосольський, О. Ейхельман, О. Бочковський, А. Яковлів, В. Липинський та ін., які зробили вагомий внесок у розвиток юридичної освіти та науки, є не лише вираженням поваги до минулих поколінь, долученням до широкого масиву знань, створених правниками, а й внеском у проблеми нації й правової системи, відповіддю на виклики в сучасному українському державотворенні.

В українській науці «національне питання» вже три десятиліття перебуває в центрі активної наукової дискусії. Обговорення зосереджено на з'ясуванні

природи самого поняття «нація», його значення та обсягу, часу виникнення та співвідношення між поняттями «нація», «етнос», «народ». Ці терміни часто використовують як синоніми, хоча між ними є окремі відмінності. Формування нації – складний і довготривалий процес, в основі якого лежить поняття національної ідеї. Саме ж поняття національної ідеї гостро обговорюється в науковому середовищі.

Національна свідомість покликана об'єднувати всіх представників нації та витворювати спільноту за будь-яких обставин. Ця свідомість не може бути відібрана в індивідуальній душі жодною насильницькою силою. Отже, доки існують національно свідомі представники суспільства, доти існує й народ, який неможливо знищити.

Одним із понять «нація» окреслюється її історичний витвір. Нація, як констатував А. Яковлів, складається не лише з покоління сучасних представників суспільства, пов'язаних між собою об'єктивними національними прикметами та прагненням належати до нації, а й з усіх тих поколінь, що жили в історичному минулому, і тих хто народяться й житимуть у майбутньому, на зміну своїх батьків, дідів, прадідів. Ця дефініція показує, яке важливе історичне, національне та правове значення має повнота її національної структури, насамперед її минулі покоління, що витворили історію народу, його культуру, мову, державні традиції, всі ті риси, які об'єднують людей у націю та на основі яких живе покоління нації, проявляє волю належати до власної нації, жити незалежним національним і державним життям [2, с. 1].

Вільна та незалежна нація стала героєм новітньої історії. Батьківщиною нації була Європа, частина світу, де постали й найшвидше сформувалися народи. Сучасна нація є витвором європейської історії, європейського суспільно-господарського та культурно-політичного розвитку.

Народ – це позитивна сила. Будь-який народ має право на незалежне від інших народів існування й на вільний розвиток свої здібностей; це найважливіший чинник природно-людського життя. Розвиток національної свідомості є значним успіхом в історії українського народу. Національна ідея, якщо розуміти її в сенсі політич-

ної справедливості, в ім'я якої обороняються й визволяються слабкі й пригнічені народи, має високе моральне значення та заслуговує великої пошани.

У кінці першого тисячоліття християнської ери в Європі настав кінець великої мандрівки народів, що гальмувала правильний перебіг народотворення, як зазначав О. Бочковський. Європейське населення, здавна хліборобське, постійно осіло на землі. Почали визначатися батьківщини сучасних європейських народів. Майже тисячу років тривала перша й ключова доба їх творення. Велика французька революція (1789 р.) стала «поворотною точкою в історії народотворчого розвитку Європи». Провідні гасла революції – свобода, рівність, братерство – витворювали суспільно-політичні підвалини для новочасного націогенезу (локально-історичного процесу появи, становлення й розвитку нової нації, її посилення та послаблення, трансформації, а потім і відродження нових націй на ґрунті попередніх), до перетворення «етнографічної сировини», як писав О. Бочковський, яку із себе уявляли здебільшого європейські народи перед французькою революцією 1789 року, у діяльні громадські колективи (гурти), тобто новітні нації [3, с. 10].

До перебудови європейського державного устрою за національно-етнографічним принципом О. Бочковський ставився з певною критикою, оскільки для нього залишалося незрозумілим, чи є «національна держава останнім словом історії». Спираючись на праці британського науковця Р. Сетон Уотсона, мислитель розглядав свободу як право людей на об'єднання з метою створення умов для розвитку національної ідентичності. Національний суверенітет «вимагає визнання дійсної спільноти державної в ім'я порядку... він має базуватися на певних позитивних і негативних передумовах». Жодна нація не повинна загрожувати свободі та порядку іншій нації» Мислитель збагнув, що настала криза державності [4].

В. Липинський зауважував, що націю творить не етнічна маса, не тип, не характер, не мова, не будь-яка територія, а група активних людей, які об'єднують й організовують етнічну масу в націю відповідно до певних політичних цінностей. Ці люди є кращими

організаторами, правителями, провідниками держави в певний історичний момент. В. Липинський зараховував таких до національної аристократії. Ознаками національної аристократії є матеріальна могутність, моральний авторитет, воля до влади.

Становлення нації тісно пов'язане з державною організацією, тому процес становлення нації не можна відокремити від процесу розбудови держави. Нація й держава виникають тоді, коли на певній території серед пасивних мас з'являється активна група людей – національна аристократія, що закладає підвалини окремої державної організації й тим самим починає заснування нації. Нація не може існувати без суверенної державної організації, бо держава є синонімом влади власної аристократії.

Відповідно до поглядів В. Липинського, влада здобувається народом для здійснення найвищих його прагнень. Такі категорії, як «територія», «народ», «держава», «закон» є основою будь-якої політики, а політика є засобом здобуття та організації влади. Усвідомлення народом власної території та бажання мати окрему владу, окрему державу, перетворюють її в активну політичну силу. «З цієї свідомості і цього хотіння родиться патріотизм: любов до своєї землі, до своєї Батьківщини і до всіх, без виїмку, її мешканців. Патріотизм лежить в основі буття і могутності держав», – писав В. Липинський. Якщо розмірковувати про динаміку соціального життя і політичну акцію, то слід виокремлювати всіх людей на певній території, які не виконують державні функції, не мають безпосередньої змоги застосовувати силу фізичного примусу держави. В. Липинський зараховував до громадянського суспільства як заможні верстви населення, так і бідних. Державу творять завжди політично активні та сильні, ті, що наділені владою, а народ складається з політично слабших, з тих, ким управляють. Завоювання лежить в основі будь-якої держави, зауважував мислитель. Зовнішнє чи внутрішнє, воно буде завжди тим кульмінаційним пунктом політичної боротьби за владу, що ведеться серед народу на окремій території, від якого починається нова держава, збудована на руїнах старої. Без факту завоювання мислитель не уявляє початку держави [4, с. 241, 242].

Проблему абсолютної свободи в суспільстві уважав абсурдом В. Старосольський. Якщо надавати цій категорії реального, практичного значення, то абсолютно вільною людиною може бути тільки поза суспільством. Навіть анархісти, коли проповідують вільний договір як одну основу зобов'язання, не проповідують абсолютної свободи. Оперте виключно на договорі суспільство народжує примус, тобто несвободу. Щодо проблеми суспільно-політичної свободи, то в цьому разі важливішим від форми є зміст відносин між владою та підлеглими, а також низка розумових, етичних, психологічних моментів, які В. Старосольський вкладав у цей зміст. Глава держави може здійснювати владу в деспотії за зовнішніми ознаками, але в такій державі одиниця й група становитимуть єдину нероздільну цілісність. І навпаки, в умовах демократичної організаційної форми, на практиці можуть виникати відносини з характером деспотії [5, с. 127].

Є два типи держав – національна держава (органічний тип) і держава національностей (штучний тип). Штучний тип держави не задовольняє елементарних потреб розвитку народу. Вони не можуть забезпечити ґрунтовних умов громадської свободи. Створені за допомогою сили, вони повинні застосовувати методи для захисту та підтримки своєї штучної єдності, пригнічуючи будь-який вільний прояв життя, навіть, думки. Розвиток свободи їм здається небезпечним тому, що може нагадати насильно об'єднанням народам про їхні права. Такі держави існують між страхом перед внутрішньою революцією та жахом нападу зовні. Зміцнення сусідніх держав викликає в них тривожні побоювання. Влада в таких державах перебуватиме здебільшого в лицемірній позиції, постійно відчуваючи підозри щодо власного суспільства та заздрість щодо сусідів. Такий уряд не здатен реалізовувати високі моральні та економічні завдання для яких, власне, і призначена держава [6, с. 10].

Державна влада народжується в надрах громадянського суспільства, в умовах, коли відбувається розмежування на групи, інтереси яких непримиренно протилежні. Її призначення – згладжувати суспільні конфлікти, установлювати права та обов'язки

життєвих потреб для всього суспільства. Державна влада повинна утримувати суспільство в порядку. Безладдя приведе до загибелі держави [6, с. 7].

О. Ейхельман розумів державність як організоване вільне суспільство, коли при рівноправному єднанні державного ладу із суспільством не виникає будь-якої дезорганізації безпечності та добробуту держави. Навпаки, уявлення про державність і її реальність стане новою підставою для раціонального перетворення й справедливого гармонійного розподілу впливу окремих щодо змісту та справедливості правових елементів у питаннях організації, підтримки й забезпечення правильної еволюції публічно-правового життя держави. Суспільно-політична культура переживає гостру кризу, писав правник, що може бути подолана лише радикальним усуненням «основних причин хвороби з організму, який ще має здатність жити» [7, с. 15].

Наше покоління продовжує боротьбу за Українську державність, тому варто пам'ятати не тільки про славне минуле українського народу, а й про те, що наш народ – це велика історична, державна нація, яка тисячу років тому перша на Сході Європи створила велику соборну національну державу, що впродовж століть була могутнім культурним і політичним осередком слов'янського сходу й поважним чинником у Європі. Український народ відновлював свою державність у 1648 та 1918 роках. Продовжуємо боротися, щоб назавжди відновити й утвердити суверенну, незалежну Українську державу.

І. Бойко слушно наголошує на історичному значенні відродження Української державності в період визвольних змагань 1917–1921 рр. Під час Української революції українці заявили про себе всьому світові як окрема нація, яка має право на власну державу. Він акцентує увагу на характеристиці причин краху Української державності та визначенні її історичних уроків для сучасності [8, с. 87].

Століття тому в розумінні феномену нації переважали два підходи – атомістичний, психологічний. За атомістичним підходом нація трактувалася як сукупність певної кількості людських одиниць, що відрізняються від інших сукупностей спільними об'єктивними рисами.

На думку В. Старосольського, до таких неупереджених характеристик, які притаманні певній нації, належать: антропологічна спільність; власна мова; власні історичні традиції й боротьба; територія, у межах якої була, є, чи може бути своя національна держава; матеріальна та духовна культура, а також спільні культурницькі прагнення [9, с. 26]. Щоб певна спільнота стала нацією, вищевказаних характеристик недостатньо. Теорію нації В. Старосольський побудував на його критиці такого підходу. Зокрема, розмірковуючи про місце території у формуванні нації, він зазначав, що будь-яка нація, щоб бути нацією, повинна мати свою територію. Однак наводив приклад євреїв, циган, діаспор. Останні з переселенням за межі своєї етнічної території не втрачають власної національної ідентичності. Власне тому територію вважає тільки додатковою прикметою, яка не сама, але як додаток до інших, становить сутність нації [9, с. 26].

Держава має власну історичну територію, а нація має власну природну територію, стверджував С. Дністрянський. Державу визначає політичний, а націю – етнографічний принцип. Для правника очевидним є факт, що держава повинна мати власну територію. З моменту, коли роди чи племена поселилися на окремій території, поставала держава. Він лишався певним, що відповідно до теорії про поняття «єдності», як з різноманітності витворюється ідеальна єдність, має реальну видиму ознаку – територію держави. Якщо люди народжуються на будь-якій території, то, відповідно, прагнуть до спільного порядку в межах цієї території. Люди й раніше жили спільно, розмірковував С. Дністрянський, творили роди, племена, останні мандрували, завойовували інші племена. Разом вони вирішували зберегти спільну землю для внутрішніх потреб й охорони від зовнішніх ворогів. Отже, з погляду правника, витворювалася держава, яка була насамперед територією, а вже потім ішли люди, які проживали на цій території. Щоб зберегти загальний суспільний лад, люди витворили «питому державну організацію» [10, с. 307].

Усі сучасні держави так чи так стикалися з мовними проблемами під час свого

становлення та розвитку. Рано чи пізно вони починали віддавати перевагу офіційній мові, тобто державній. Ця необхідність впливає із самої природи держави, її сутності та призначення. Адже сучасна цивілізована держава зобов'язана не лише захищати народ певної території від зовнішньої агресії та підтримувати внутрішній порядок у країні. Це, можливо, її найважливіша особливість, що врешті-решт, незважаючи на всі, часом суперечливі, індивідуальні, колективні, класові та етнічні інтереси, творить єдине суспільство, злагоджений організм, здатний цілеспрямовано концентрувати свої фізичні й духовні ресурси. Найважливішу роль у консолідації суспільства відіграє мова. Як переконує світовий досвід, мова насамперед завжди лежала й лежить в основі духовного єднання людей у певну спільноту.

Спільна культура полегшує порозуміння між членами нації (через чинник мови й писемності). До того ж мова в час для недержавних народів (такими були й українці) фактично ставала синонімом нації, прологом її національного відродження – спочатку виникають мовно-культурні течії, а потім політичні. Ба більше, В. Старосольський припускає, що роль культурного чинника для нації дедалі більше зростатиме. Правник розрізняв шляхи побудови держави на ґрунті національної спільності, політичних інтер-

есів, економічних інтересів. Найкращим і єдиним прийнятним для України шляхом утвердження державності є утворення держави на основі національної єдності (наприклад, як у Чехії на початку XX ст.). Утворення держави на ґрунті політичних інтересів передбачає захоплення політичної влади партією, яка виступає від імені одного суспільного класу. Щодо економічних інтересів, то утворення держави відбувається шляхом економічного відокремлення її від метрополії [9, с. 28].

Причина тривалого періоду «бездержавності» українського народу криється, серед іншого, у слабкості національної ідеї та недостатньому усвідомленні українською елітою своїх завдань і спільних цінностей та високих цілей нації. Український рух є унікальним і має базуватися на власному політичному та правовому досвіді, українських звичаях і традиціях, не заперечуючи історичних уроків, світової політичної ситуації. Коли країна втрачає інтелектуальне багатство внаслідок еміграції найкращих науковців і експертів, як це було століття тому й сьогодні спостерігається в Україні, вона втрачає можливість накопичувати більше національного багатства. Те ж саме спостерігається при зниженні інтелектуального рівня нації, особливо при зниженні якості освіти та скороченні фінансування науки та освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пархоменко Н. М. Парадигма правового регулювання в Україні: змістовно-інструментальні виміри : монографія. Київ : парламентське видавництво, 2023. 320 с.
2. Яковлів А. Історичні традиції української державності. Бібліотека журналу «Гуртуймося», 1937. 28 с.
3. Бочковський О. Наука про націю та її життя. Нью-Йорк, 1958. 80 с.
4. Токарчук О. В. Розвиток державно-правових учень представниками української еміграції (1920–1930-ті рр.) : монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. 477 с.
5. Старосольський В. Теорія нації. Відень, 1922. 144 с.
6. Айолло Г. Національна проблема на Сході Європи. Прага-Берлін, 1924 р. Видавництво «Нова Україна». 38 с.
7. Ейхельман О. Реформа місцевого самоурядовання на підставі демократично-республіканської державності. Прага, 1923. 80 с.
8. Бойко І. Історичне значення відродження Української державності у період визвольних змагань 1917–1921 рр. *Право України*. Вип.3. 2017. С. 87–95
9. Терлюк І. Український адвокат і правознавець Володимир Старосольський про націю та національну державу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». 2020. Випуск 7. Номер 27. С. 25–30.
10. Ювілейний збірник Наукового товариства ім. Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття заснування 1873–1923. Львів, 1925 р. 352 с.